

*Володимир Баран (Луцьк)***ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
1943–1945 рр.**

У заключний період Другої світової війни Україна знаходилася в надзвичайно складному становищі. Масштабні військові операції, численні обстріли і бомбардування населених пунктів, а також не менш руйнівна, відверто грабіжницька політика німецької окупаційної влади завдали величезних збитків господарству УРСР. Тому не випадково, що перші кроки з відбудови республіки було зроблено вже наприкінці війни, хоча основний потенціал країни продовжував працювати на військові потреби.

У роки війни економіка України зазнала величезних втрат. Було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. Підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства, вивезено до Німеччини 3,9 млн. голів великої рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,5 млн. овець і кіз, майже 3 млн. коней, мільйони тонн зерна, борошна, картоплі тощо. Лише на Лівобережній Україні знищено 319 тис. селянських господарств, спалено кожну четверту селянську хату. За роки війни було виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, яких зазнала Українська РСР, становили 285 млрд. руб. (у довоєнних цінах) – 42 % від загальних збитків СРСР. Із цієї суми 106 млрд. руб. припадало на державні підприємства й установи, 88,1 млрд. – на особисте майно громадян, 6,2 млрд. – на громадські організації республіки. Однак найбільш відчутними, найтяжчими були людські втрати: у війні загинув кожний п'ятий-шостий мешканець України, понад 2 млн. осіб вивезено до Німеччини.

В офіційних радянських джерелах наводилися різні оцінки людських втрат, понесених СРСР в період Другої світової війни. У 1946 році в інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» Й.Сталін подав перші офіційні дані: в боях з німцями, внаслідок німецької окупації та вивезення радянських людей на німецьку каторгу СРСР втратив «близько семи мільйонів чоловік». Восени 1961 року в листі до прем'єр-міністра Швеції Т.Ерландера новий лідер М.Хрущов заявив: «німецькі мілітаристи розв'язали війну проти Радянського Союзу, яка забрала два десятка мільйонів життів радянських людей». У 1965 р. під час святкування 20-річчя перемоги над фашизмом черговий керівник партії Л.Брежнев сказав, що «війна забрала понад двадцять мільйонів життів радянсь-

ких людей». Нарешті, в кінці перебудови останній комуністичний керманіч М.Горбачов назвав найбільш вірогідну оцінку: 27 млн. осіб.

У науковій літературі також наводяться різні відомості, що стосуються чисельності людських втрат СРСР: 20 млн. осіб (Г.Арнтц), 24,5 млн. (С.Максудов), 26–27 млн. (Ю.Поляков, О.Самсонов), 27–28 млн. (Л.Рибаковський), аж до 43,3 млн. (Б.Соколов), 44 млн. (І.Курганов) і навіть 46 млн. (С.Іванов). У вітчизняній науковій літературі кількість людських жертв, понесених Україною в період Другої світової війни, оцінюється переважно в 7–10 млн. осіб. Зазначимо, що в 1941–1945 рр. населення в УРСР зменшилось з 41,7 млн. до 27,4 млн. людей. Для порівняння: за даними Л.Рибаковського, втрати населення порівняно з довоєнною його чисельністю становили: у США – 0,2 %, Норвегії – 0,3 %, Великобританії – 0,8 %, Італії – 1 %, Бельгії – 1 %, Франції – 1,4 %, Греції – 2,2 %, Румунії – 2,3 %, Фінляндії – 2,3 %, Голландії – 2,4 %, Чехословаччині – 2,4 %, Угорщині – 4,6 %, Австрії – 5 %, Німеччині – 9,3 %, Югославії – 11 %, Польщі – 12,4 %, СРСР – 14 %¹.

За роки війни в Україні було зруйновано 714 міст і селищ і 28 тис. сіл. Про масштаб і характер завданих збитків можна судити з багатьох документів, залишених сучасниками. За свідченням заступника начальника оперативного відділу Центрального штабу партизанського руху майора Іволгіна, українські міста були поруйновані: а) вогнем противника до заволодіння ним містами; б) Червоною армією при відступі з міст; в) радянськими військами при взятті міст; г) німецькими окупантами перед відступом – з метою створення там «зони пустелі». Після відвідування звільнених міст на сході України Іволгін зробив порівняльну оцінку масштабів руйнувань за вказаними групами: а) 15 %, б) 10 %, в) 5 %, г) 60 % (решта 10 % – «окремі незначні будівлі», які вціліли). У більшості випадків руйнування були завдані окупантами шляхом підпалу або мінування, причому «згромаджені будинки знищувалися підпалом», а ті, що стояли окремо, – підривалися².

За таких умов значно загострилися соціальні проблеми. Сотні тисяч людей жили в бараках і підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав введення надбавки до прибуткового і сільськогосподарського податків, згодом заміненої на особливий військовий податок, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків та малосімейних і т. п. Заохочувалися пожертви громадян у фонди Червоної армії і оборони: за 1941–1944 рр. до цих фондів внесено понад 16 млрд. руб. готівкою, величезну кількість всіляких цінностей, продовольства і т. п. Здійснювалися випуски грошово-речових лотерей: за той же період вони поповнили бюджет на 12,5 млрд. руб. Проводилися підписки на державні позики: у 1942–1944 рр. вони дали майже 63 млрд. руб., покрити значну частину військових витрат³.

У державному бюджеті на 1945 рік влада знову передбачила значні добровільні внески громадян, цього разу – в сумі 33,4 млрд. руб., що становило 11 % всієї прибуткової частини бюджету. В засобах масової інформації наголошувалось, що підпискою на державні позики і грошово-речові лотереї, вміщенням вкладів в ощадні каси радянський народ завжди допомагав зміцнювати господарську і військову могутність соціалістичної держави. У травні 1945 року здійснено випуск Четвертої державної військової позики на суму 25 млрд. руб., яку пропагандисти назвали «позикою нашої перемоги і слави». У містах заохочувалась підписка на позику в розмірі три-чотиритижневого заробітку працівника, в селах дозволялося оплачувати підписку впродовж 10 місяців, хоча влада закликала колгоспників здійснювати оплату облігацій достроково.

В країні існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні. Карткова система була запроваджена в 1941–1942 рр., зокрема на хліб – влітку-восени 1941 року, а на важливі промислові товари – протягом 1942 року. Державне постачання хлібом за картками поширювалось на робітників та службовців промислових підприємств і будов, організацій і установ (разом із членами сімей), на дитячі будинки і лікарні, будинки інвалідів. Централізовано постачалися хлібом представники сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств, установ. Крім того, хліб за картками одержувало населення, евакуйоване з окупованих територій.

Норми постачання хлібом залежали від розмірів товарних ресурсів і диференціювалися за чотирма групами: для робітників і осіб, які прирівнювалися до них (інженерно-технічних працівників промислових підприємств, працівників транспорту і зв'язку, літератури, мистецтва, науки, медицини, вчителів, донорів та ін.); службовців і осіб, що прирівнювалися до них; утриманців і прирівняних до них; дітей віком до 12 років. До того ж постачання хлібом і цукром (кондитерськими виробами) здійснювалось за нормами першої і другої категорій, диференційованими за галузями господарства. До першої категорії відносилися працівники оборонної, вугільної, нафтової, хімічної, гумової, цементної, металургійної, машинобудівної та ряду інших галузей важкої промисловості, транспорту, а також деяких підприємств – за спеціальним рішенням уряду. До другої категорії віднесено робітників і службовців інших галузей господарства та решту міського населення.

Норми на хліб спочатку становили (в грамах на особу в день): для робітників першої категорії – 800, другої категорії – 600, для службовців – відповідно 500 і 400, утриманців і дітей до 12 років – по 400. У листопаді 1943 р. ці норми були зменшені, що пояснювалось низьким урожаєм зернових в окремих районах СРСР. Норми постачання м'ясом, рибою, крупою, макаронними виробами протягом війни не змінювались, норми на цукор і кондитерські вироби з квітня 1942 р. також залишалися стабільними. На кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами постачання робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса,

риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. Навесні 1944 р. введено комерційну торгівлю товарами без карток, але за значно вищими цінами (скажімо, пайкова ціна 1 кг житнього хліба в різних районах СРСР становила від 0,75 до 1,15 руб., а комерційна – від 8 до 10 руб.).

За роки війни основною формою торгівлі стала система закритого розподілу. На підприємствах провідних галузей промисловості створювалися відділи робітничого постачання. Влітку 1945 р. кількість таких відділів в СРСР досягла 7,7 тис., вони обслуговували майже половину населення, що перебувало на централізованому постачанні. Наркомат торгівлі передав їм відповідну торговельну мережу і заклади громадського харчування. Відділи утримували також власні підсобні господарства, що забезпечували робітників насамперед картоплею та овочами. Варто зазначити, що під час війни помітно зросло значення колгоспної торгівлі, проте настільки ж відчутно змінилися й ціни: в 1943 р. вони перевищували довоєнні в 13 разів, а в 1945 році – у 5,6 рази.

Соціальні проблеми залишалися настільки складними, що деякі відомі діячі зверталися особисто до «вождя народів» з проханням про матеріальну допомогу. Восени 1945 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) доручив кільком чиновникам розглянути такий лист О.Стаханова, адресований Й.Сталіну. Працівники апарату згодом доповіли, що колишній знатний шахтар, який тоді працював в одному з союзних наркоматів, «дійсно живе погано». ЦК ВКП(б) прийняв рішення допомогти О.Стаханову: «Терміново відремонтувати квартиру, доповнити її меблями, яких бракує, і зменшити квартирну плату; видати промтоварну і продовольчу лімітні книжки; збільшити зарплату...». До того ж, прохачу пообіцяли надати невелику дачу, кращу автомашину, а також «книжковий пайок»⁴. Зрозуміло, що матеріальне забезпечення рядових громадян знаходилося на вкрай низькому рівні.

Дуже складною була проблема трудових ресурсів. У 1945 р. промислово-виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб, тоді як у 1940 р. він налічував 2,6 млн. осіб. В окупованих районах республіки залишилося в середньому лише 17 відсотків робітників. Не випадково, що місцеві органи влади широко залучали на виробництво жінок. Так, відразу після звільнення на шахтах тресту «Краснодонвугілля» постійно працювали понад 600 домогосподарок, стільки ж щоденно займалися відвантаженням вугілля. Навесні 1944 р. на шахтах Донбасу жінки становили 30 % загальної чисельності робітників. У всіх галузях промисловості, сільського господарства, у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалась нестача кваліфікованих спеціалістів. Навчальні заклади ще не могли задовольнити потреб республіки у підготовці кадрів, хоча наприкінці війни почалося поступове зростання випуску спеціалістів.

Відмітною ознакою цього періоду стала посилена міграція населення, пов'язана з демобілізацією, репатріацією і поверненням евакуйованих та мобілізованих громадян. У червні 1945 року розпочалося масове звільнення військовослужбовців, що торкнулося в першу чергу воїнів старших вікових груп. На той час армія

СРСР налічувала понад 11 млн. осіб, з яких протягом трьох років було демобілізовано 8,5 млн., що повернулися до мирного життя. Зрозуміло, це створювало чимало проблем, насамперед соціального характеру. Як правило, більшість фронтовиків відразу знаходила роботу, насамперед – у колгоспах і радгоспах. Однак це не стосувалося інвалідів війни, з яких лише одиниці влаштовувались на підприємства та в установи. Ще гірше розв'язувались інші проблеми демобілізованих, скажімо, забезпечення житлом чи надання належної медичної допомоги, що негативно позначалося на морально-психологічному стані суспільства.

Не менше труднощів поставало у зв'язку з репатріацією радянських громадян, зокрема колишніх полонених, в'язнів концтаборів та насильно вивезених на роботу до Німеччини. За даними управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, на початку 1946 р. чисельність репатріантів у Радянському Союзі становила 4,2 млн. осіб. Вони вважалися політично неблагонадійними і проходили перевірку у спеціальних фільтраційних пунктах, створених у прикордонних областях. Перевірку здійснювали органи НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, а також військова контррозвідка «СМЕРШ» («смерть шпигунам»). Серед репатріантів налічувалось 1,5 млн. військовослужбовців і майже 2,7 млн. цивільних осіб. Із цього числа більше 800 тис. осіб було відправлено в армію, перш за все у штрафні частини; понад 600 тис. осіб – у робітничі батальйони, переважно на два роки; майже 273 тис. осіб – у табори строком від 10 до 20 років чи на спецпоселення. Близько 90 тис. осіб перебували на пересильних пунктах і використовувались на різноманітних роботах при радянських військових частинах і установах за кордоном.

На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, поміж іншим, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Усіх прибулих поділяли на кілька категорій: «репатріантів з числа цивільного населення, що перебувало в окупації», «репатріантів з числа військовополонених», а також «колабораціоністів». До останньої категорії відносили колишніх поліцаїв, старост, солдатів національних легіонів вермахту тощо. Як правило, «фільтрація» осіб, звинувачених у колабораціонізмі, затягувалась на декілька років. Багатьом прибулим надавали дозвіл їхати в рідні місця чи інші райони СРСР, де вони вдруге проходили перевірку – в обласних приймально-розподільних пунктах. Такий дозвіл одержали 2,4 млн. осіб, в основному жінки і діти. Але навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних» (в анкети й особові листки обліку кадрів було введено графу про перебування в полоні чи на окупованій території).

Уже навесні 1945 р. з'явилися перші прояви невдоволення серед евакуйованих і мобілізованих громадян. На підприємствах, вивезених у східні райони СРСР, і серед трудящих, мобілізованих на заводи, будови, шахти тощо, стрімко зростало дезертирство. В органи державної влади, у високі партійні інстанції було

спрямовано численні звернення і клопотання, в яких звучало прохання повернути евакуйованих і мобілізованих додому. Чимало таких листів написали робітники та інженери з України, які працювали на підприємствах і будовах Уралу та Сибіру.

Так, в одному з листів до Президії Верховної Ради СРСР зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей». А робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім'ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім'ї евакуйовуватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей»⁵.

Люди відмовлялися жити й працювати в нестерпних умовах, які склалися під час війни. Міністр вугільної промисловості західних регіонів СРСР О.Засядько доповідав у ЦК ВКП(б), що багато керівників відверто нехтували питаннями організації побуту робітників та інженерно-технічних працівників. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в'язні, мобілізовані, і, не зважаючи на величезні зміни, що відбулися у складі робітників у зв'язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітників так, як вони ставилися до людей, що працювали під конвоєм»⁶. Нагадаємо, що залишалось чинним жорстке законодавство, запроваджене на початку війни (наприклад, далі діяв указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р., який передбачав надзвичайно суворе покарання за самовільне залишення підприємств – 5–8 років ув'язнення).

В останні роки війни намітився перехід економіки СРСР на «мирні рейки». У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилась до 60 %, порівняно з 1942 роком – майже вдвоє. Почалася відбудова багатьох фабрик і заводів, відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. В промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка виробництва предметів споживання скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня.

Першочергове значення надавалося відновленню основних галузей важкої промисловості – паливної, енергетичної, металургійної та ін. У квітні 1945 р. Державний комітет оборони прийняв постанову «Про заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу», накресливши непросте завдання: довести до червня того ж року видобуток вугілля в регіоні до 100 тис. тонн на добу. В українській частині Донбасу на базі комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» створено ще два комбінати – «Артемвугілля» та «Донбасантрацит». На відбудову шахт скеровано десятки тисяч робітників, більшість з яких

складала мобілізована сільська молодь. Наприкінці війни в українській частині Донбасу видобувалося в середньому 90 тонн вугілля на добу, що становило 38,5 % довоєнного рівня.

Чималі зусилля були спрямовані на відбудову нафтової промисловості. В Дрогобицькій і Станіславській областях відновлено роботу частини нафтопромислів, газолінових і нафтоперегонних заводів. Значна увага зверталася на відродження електроенергетики, насамперед її флагмана – Дніпровської гідроелектростанції. В березні 1944 р. сюди прибули перші робітники, які розпочали відбудову найбільшої в Європі електростанції. Навесні 1945 р. на Дніпрогесі працювало вже майже 11 тис. робітників, численні замовлення для цього об'єкта виконували 120 підприємств СРСР. Почалося відновлення найбільших теплових електростанцій – Зуївської, Штерівської, Північнодонецької, Курахівської. Попри безліч труднощів і проблем, поволі ставали з руїн електростанції окремих заводів, а також міст і сіл.

У розвитку важкої промисловості вагоме місце відводилося металургійній промисловості та її сировинній базі. Відразу після звільнення східних областей республіки Державний комітет оборони прийняв ряд рішень, спрямованих на відбудову Криворізького залізорудного і Нікопольського марганцевого басейнів. Сюди було повернуто робітників, які раніше працювали на місцевих шахтах. Влада заборонила мобілізувати з Криворіжжя людей та автомобільний транспорт, встановила підвищені норми постачання продовольчими і промисловими товарами гірників (такі ж норми постачання визначили для робітників і спеціалістів Донбасу). На весну 1945 року в УРСР уведено в дію 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів, два бесемерівських конвектори. Таким чином вдалося відновити довоєнні потужності з виробництва чавуну на 23 %, сталі – на 23 %, прокату – на 29,5 %.

Зроблено перші кроки з відбудови інших галузей промисловості, в тому числі хімічної, машинобудівної тощо. Ще до закінчення війни розпочато відновлення Донецького содового заводу, Рубежанського хімкомбінату, кількох азотнотукових і суперфосфатних заводів. У 1945 р. випуск продукції хімічної промисловості УРСР становив 23 % довоєнного рівня. Розгорнуто роботи на об'єктах машинобудування – Новокраматорському, Горлівському, Маріупольському заводах, Ворошиловградському паровозобудівному, Харківському тракторному і т. д. У жовтні 1944 р. з конвеєра ХТЗ зійшов перший трактор, а в лютому наступного року розпочався їх серійний випуск.

Ще складнішим було становище в сільському господарстві республіки. За час війни колгоспи, радгоспи, машинно-тракторні станції, особисті господарства селян зазнали величезних втрат. На відбудову аграрного сектора економіки влада виділяла найменші кошти, проте виробничі завдання ставила надзвичайно високі. Так, на весну 1944 р. обсяг запланованих польових робіт досягав близько 95 % плану 1940 року, хоча кількість техніки і живої тяглової сили в господарствах була втричі меншою від довоєнної. Як завжди, основний тягар

проблем сільського господарства лягав на плечі рядових трудівників, перш за все жінок (вони становили понад 80 % працівників села).

Влада всіляко заохочувала створення фондів відродження колгоспів, в які хлібороби передавали зароблені трудовні, гроші, худобу, птицю і т. п. Влада закликала селян здавати в колгоспи насінний матеріал з особистих запасів, щоб знову ж «мобілізувати» кошти трудящих на потреби відбудови. До проведення сільськогосподарських робіт постійно залучалися робітники, службовці, що проживали в містах і селищах, а також воїни Червоної армії, які допомагали ремонтувати техніку, працювали на полях тощо. Проте підсумки розвитку сільського господарства залишалися незадовільними: в 1945 р. збір зернових і технічних культур виявився навіть меншим, ніж у 1944 році.

Слід зазначити, що наприкінці війни почалося доволі широке використання праці військовополонених в економіці УРСР. За 1943–1944 рр. на території 17 областей республіки було створено 26 стаціонарних таборів для військовополонених. У цих таборах налічувалось 177 табірних відділень, так званий ліміт в'язнів становив 260 тис. осіб. У квітні 1945 р., після ряду реорганізацій, в Україні діяло 15 виробничих таборів, де утримували 131,5 тис. бранців. Найбільше таких таборів організовано в індустріальних областях, зокрема в Сталінській і Ворошиловградській (відповідно 42 тис. і 40,5 тис. в'язнів), а також у Києві (12,8 тис. осіб). Крім того, сформовано кілька невиробничих таборів, у яких перебувало 14,4 тис. осіб.

Особливо активно військовополонені використовувалися у Донбасі, в тому числі на відбудові об'єктів вугільної і металургійної промисловості. Цей «трудоий фонд» брав участь у відновленні Штерівської ГРЕС, будівництві Курахівської ГРЕС. Полонені працювали на відновленні Миколаївського суднобудівного заводу, будівництві Дніпропетровського автомобільного заводу, на багатьох інших підприємствах. Згідно з постановою Державного комітету оборони від 4 червня 1945 р., чимало бранців було зайнято на будівництві шосейних доріг. З цією метою частина в'язнів перейшла в розпорядження Головного управління шосейних доріг, створеного в структурі НКВС СРСР. Влітку 1945 р. в Україні організовано три стаціонарні виробничі табори, в'язні яких працювали в системі цього управління (№ 412 – у Харкові, № 413 – в Хоролі Полтавської області та № 414 – у селищі Березань на Київщині)⁷.

На рубежі 1945–1946 рр. ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боєприпасів, мінометного озброєння і утворено наркомати транспортного і сільськогосподарського машинобудування, машинобудування та приладобудування. Поряд з цим вжито інші заходи, спрямовані на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла указ про перетворення Ради Народних Комісарів УРСР у Раду Міністрів УРСР, згодом затверджений восьмою сесією Верховної Ради УРСР. Тоді ж поглиблено спеціалізацію ряду промислових і будівельних міністерств, а в 1947 р. здійснено укрупнення деяких з них. В

умовах директивної системи управління такі перебудови і реорганізації стали звичним явищем, відображаючи пошуки більш досконалого механізму командно-адміністративного керівництва господарством.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про четвертий п'ятирічний план на 1946–1950 рр. Його основні завдання полягали в тому, щоб «відбудувати постраждалі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевищити цей рівень у значних розмірах». Згідно з законом, потрібно було забезпечити насамперед відбудову й розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, а також добитися піднесення сільського господарства і виробництва предметів споживання, що дозволило б перевищити довоєнний рівень національного доходу і народного споживання, здійснити дальший технічний прогрес у всіх галузях господарства, досягнути високих темпів соціалістичного нагромадження. За планом, у 1950 р. передбачалося збільшити, порівняно з довоєнним, обсяг валової продукції промисловості на 48 %, вантажообіг залізничного транспорту – на 28 %, роздрібну торгівлю – на 28 %, сільськогосподарське виробництво – на 27 % тощо.

Передбачалося, що важливим джерелом відбудови радянської економіки мав стати перерозподіл національного доходу, виробничих потужностей, всіх матеріальних, трудових і фінансових ресурсів в інтересах мирного будівництва. За роки війни структура національного доходу і суспільного виробництва суттєво змінилася: в складі національного доходу питома вага споживання зменшилася з 74 % у 1940 році до 67 % в 1942 році, питома вага нагромадження скоротилася з 19 до 4 %, а частка військових видатків (не рахуючи особистого споживання військовослужбовців), навпаки, зросла – з 7 до 29 %. Політичне керівництво ставило завдання відновити довоєнні співвідношення в розподілі національного доходу і структуру виробництва. Слід також зазначити, що в планах четвертої п'ятирічки робився особливий наголос на форсованому розвитку східних районів СРСР.

У серпні 1946 р. на згаданій восьмій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити цей рівень. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки і на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи «А» (виробництво засобів виробництва) і групи «Б» (виробництво предметів споживання).

За четвертим п'ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії Півдня, електроенергетики і машинобудування, хімічної промисловості, будівельної індустрії, залізничного транспорту. Обсяг усього промислового виробництва планувалося збільшити порівняно з 1940 роком на 3 %, зокрема по республіканській і місцевій промисловості – на 8,6 %. Виробництво електроенергії мало зрости на 13 %, будівельних матеріалів – у 1,5–2 рази, металургійного устаткування – в 2,2 рази, тракторів – у 2,5 рази тощо. Ставилося завдання досягнути довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність культур, відновити поголів'я худоби і т. д. За п'ятирічним планом на відбудову господарства УРСР виділялося 49,5 млрд. руб.

Таким чином, протягом 1943–1945 рр. в Україні було розпочато масштабну роботу, спрямовану на відбудову зруйнованого війною господарства. В процесі відновлення економіки республіки влада надавала першочергове значення насамперед промисловості і транспорту, залишаючи без достатньої підтримки, так би мовити, на другому плані сільське господарство та соціальну сферу суспільства. Однак, долаючи величезні труднощі і проблеми, народ України поволі повертався до мирного життя.

¹ *Рыбаковский Л.Л.* Людские потери СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1999. – С.16, 53.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.69. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.1, 2.

³ Правда. – 1945. – 5 мая.

⁴ РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.125. – Спр.310. – Арк.33, 34.

⁵ Державний архів Російської Федерації. – Ф.7523. – Оп.65. – Спр.579. – Арк.65.

⁶ РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.220. – Арк.211.

⁷ *Потильчак О.В.* Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954 рр.): організаційно-структурний аспект. – К., 2004. – С.19–33, 79–87.